BORDÁS BEÁTA*

A VÁLASZÚTI BÁNFFY-KASTÉLY 19. SZÁZADI BERENDEZÉSE**

Kulcsszavak: *br. Bánffy Ádám, domborműves csempekályha, építéstörténet, Johann Peter Nepomuk Geiger, Kimpián Juon, Lakatos István, Leopold Kaffer, műfaragványok*

A választúti Bánffy-kastély elsősorban egykori, impozáns belső berendezése miatt tart számot a szakma érdeklődésére. Csodával határos módon fennmaradtak a lépcsőház és az egykori ebédlő díszes, fából kialakított falburkolatai és mennyezetei, több más terem műasztalos díszítményei, az 1870-es évek közepén készült ebédlő bútorok, valamint a cserépkályhák, amelyeket az egykori tulajdonos „ezermester”, báró Bánffy Ádám (1847–1887) készített.

E kastély építése több szakaszban zajlott, amelyek közül a legjobban a Bánffy Ádám-féle átépítés fogható meg (1875 és 1887 között). Az épület ezt megelőző állapotról keveset tud a szakirodalom, s született egy téves elképzelés is a 19. század közepi neogótikus átalakításról. A kutatásaink során előkerült eddig ismeretlen inventáriumok és más források alapján pontosabban kirajzolódik a kastély építéstörténete és Bánffy Ádám életének egyes mozzanatai, melyekből művészeti felfogásáról is képet alkothatunk. Tanulmányunk magvát az eredeti helyükön fennmaradt berendezési tárgyak és kályhák bemutatása képezi, ezek közül az ebédlőben található mázas cserépkályha ábrázolásaival foglalkozunk behatóbban.

* BORDÁS Beáta, drd. (1986) művészettörténész, diplomáját 2008-ban szerezte a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen, ahol 2009-ben újságírói diplomát is kapott. Magiszteri diplomáját 2010-ben ugyanott kulturális örökségvédelmi szakon szerezte. 2010-től a Babeş-Bolyai Tudományegyetem doktorandusza, fő kutatási területe az erdélyi historizáló (19. század második fele) kastélyépítészet. Fontosabb publikációi: *(Ne)cazul arhitectului Lajos Pákei cu doi aristocrați hotărâți: construcția castelului din Zau de Câmpie (1908–1912) = Studia UBB Historia Artium*, LVI(2011), nr. 1. 121–135; *A mezőzábi Ugron-kastély építéstörténete = Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*. Szerk. KOVÁCS Zsolt–SARKADI NAGY Emese–WEISZ Attila. Erdélyi Múzeum-Egyesület–Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kolozsvár, 2011. 345–361; *Das Schloss der Familie Baron Szentkereszty in Arkos. Ein adliger Wohnsitz in Siebenbürgen im 19. Jahrhundert*. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 34. (105.) Jahrgang (2011), Heft 1. 40–54.

** A dolgozat megírásához szükséges anyagi támogatást a Humánerőforrás-fejlesztési Operatív Program 2007–2013 és az Európai Szociális Alap biztosította a POSDRU/107/1.5/S/76841 projekt „A doktori tanulmányok időszerezése: nemzetköziség és interdiszciplinaritás” keretéből.

A KASTÉLY ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

A forrásokból nem derül ki pontosan, hogy mikor épült a Bánffy család udvarháza Válaszúton, de feltételezzük, hogy már a 18. század második felében állt az épület, amelyet báró Bánffy György (1739–1805), Doboka és Kraszna vármegyék főispánja lakott a feleségével, Wesselényi Zsuzsannával (1743–1800). Bánffy György „*fényes lakjában*”, az emeleti nagy teremben tartották Doboka vármegye gyűléseit és levéltárát 1792 és 1805 között, Bánffy főispánsága idején.¹

Az első katonai felmérés térképén (1769–1773) ezt a jelenlegi kastély elődjének tekinthető udvarházat a válaszúti főút keleti oldalán látható, T-alaprajzú épületként ábrázolták. Későbbi leírások és néhány 19. század eleji inventárium (1809, 1812, 1821)² alapján rekonstruálható, hogy alapincézett épület volt, középső részében emeleti nagyteremmel (*Felső nagy palota*), az emelet többi helyisége ekkor még nem volt készen. A leltárakat és a kastély jelenlegi alaprajzát összevetve kiderül, hogy milyen lehetett a kastély térbeosztása a 19. század elején. (1. kép) Az épület középrészének nyugati traktusában lévő *ambitusból* (gang) nyílt a bejárat a déli szárnyban elhelyezett női lakosztályokba (*Leányok háza, Kisasszonyok háza, Mámzeli ház* – nevelőnő szobája –, *Hálólház, Bároné Nappali háza*). A középrizalit keleti felében volt a nagy *Ebédlő Palota*, a földszinti nagy terem, amely a 19. század végi átépítés után is megtartotta ezt a funkciót. Az ebédlőtől északra nyílt a vendégház, majd az északi szárnyban a férfi-lakosztályok (*Báró nappali háza, Báró kis háló*, a két helyiség között a falba vágott két árnyékszék), és a *prefectusi ház* sorakoztak. A szűkszavú leírások alapján az épület mutatósabb homlokzata a keleti, kertre néző homlokzat volt, amely előtt egy *Altány* helyezkedett el, „*faragott kővel padimentumozva, és kétfelől bejáró faragott kő grádicsokkal s frontján ugyan faragott kő oszlopok között lévő vas rostélyokkal*.”³ A kastély földszintje és kertje közötti jelentős szintkülönbséget figyelembe véve ez az „altány” valószínűleg egy földszinti, boltozattal is alátámasztott terasz (ném. Altan) lehetett, „oszlopok”, vagyis baluszterek közé fogott vas mellvéddel. A terasról két oldalt a kertbe lépcső vezetett le. Az *altány* bolthajtása már 1822-ben omladozni kezdett a gondviselés hiánya miatt.⁴

A fentiekben leírt udvarház br. Bánffy Györgyről fiára, Györgyre (1772–1832, Zaránd vármegyei főispán) szállt. Valószínűleg az ifjabb György báró nem telepedett le Válaszúton, inkább bérbe adta a birtokot – az udvarházzal együtt – gr. Bánffy Ferencnek (1784–1813) 1810-ben és 1812-ben,⁵ 1821-ben pedig Csíki István kolozsvári polgárnak.⁶ A településen, a már ismertett udvarház közelében, a Bánffy család grófi ágának⁷ is volt egy nemesi lak nél-

1 HODOR Károly: *Doboka vármegye természeti és polgári esmertetése*. Barra, Kvár, 1837. 577.

2 *Inventárium, Bánffy György udvarában*, 1809. febr. 17. (RÁL Kvár, Bánffy-fond, 630. csomó, 42–65.); *Reinventárium*, 1812. július 10. (RÁL Kvár, Bánffy-fond, 630. csomó, 83–105.); *Inventárium*, 1821. április végén (RÁL Kvár, Bánffy-fond, 630. csomó, 264–276.).

3 *Reinventárium*, 1812. július 10. (RÁL Kvár, Bánffy-fond, 630. csomó, 94 v.)

4 *Reinventárium*, 1822. május 21. (RÁL Kvár, Bánffy-fond, 630. csomó, 432–434., 433.)

5 *Reinventárium*, 1812. július 10. (RÁL Kvár, Bánffy-fond, 630. csomó, 83–105.)

6 *Inventárium*, 1821. április végén (RÁL Kvár, Bánffy-fond, 630. csomó, 264–276.)

7 Az első erdélyi gubernátor, Bánffy György (1660/1661–1709) megszerezte a grófi rangot és az ő leszármazottai alkották a család grófi ágát, amely 1858-ban halt ki gr. Bánffy József elhunytával.

küli birtokrésze.⁸ Ez a birtokrész gr. Bánffy Ferenc tulajdonában volt, halála után pedig özvegye, Henckel Josefa (1789–1824) kapta meg özvegyi tartásba. Később az elhunyt Bánffy Ferenc birtokait testvérei⁹ felosztották maguk között, és a választúti birtokrész gr. Bánffy György (1775–1831) tulajdonába jutott, aki elcserélte azt öccsének, gr. Bánffy Dénesnek (1776–1854) bánffyhunyadi birtokára.¹⁰ Eképpen gr. Bánffy Dénes lett a választúti grófi részirtok tulajdonosa, és nagy valószínűséggel 1827 körül a bárói udvarház is a birtokába került, egy br. Bánffy Györggyel tett csere következtében,¹¹ így az 1830–1850-es években ő volt a választúti udvarház ura.¹²

A tudományos köztudatban elterjedt, hogy a választúti kastélyt valamikor 1820 és az 1840-es évek között gr. Bánffy Dénes alakíttatta volna át az angol lovagvárak mintájára,¹³ a kastély történetének egyik fontos szakasza tehát a gróf által végrehajtott neogótikus átépítés lett volna. Ez a „tény” Szathmári Papp Károly egyik, az 1842-ben kiadott *Erdély képekben* című albumában megjelent ábrázolás alapján terjedt el.¹⁴ A metszet a választúti kastélyt pártázatos, kapubástyás, angol lovagvárra emlékeztető épületként ábrázolja. A levéltári források azonban ilyen beavatkozásra nem utalnak, és Kelemen Lajos már 1926-ban felhívta a figyelmet arra, hogy tévedés történt, a metszet valójában nem a kastélyt, hanem istállójának „*kőlabas, bástyás*” épületét ábrázolta.¹⁵ Az egykori istálló épülete nem maradt fenn ebben a formában, de Kelemen Lajos kijelentésében bízva, levéltári források híján elmondhatjuk, hogy gr. Bánffy Dénes nem építtette át neogótikus stílusban a kastélyt. Korabeli híradásokból ismeretes, hogy Dénes gróf volt a választúti birtok ura az 1850-es évek előtt, valószínűleg az 1820-as évek végétől.¹⁶ Az ő idejében a bonchidai ménest Válaszúton tartották (még 1859-ben

8 Egy 1821-es leírás szerint a grófi ág birtokrészén, br. Bánffy György (1772–1832) udvarházának közelében, egy kilenc évvel korábban épülni kezdett udvarház fundamentuma állott csupán (lásd: RÁL Kvár, Bánffy-fond, 620. csomó, 8–15.). Gr. Bánffy Ferenc valószínűleg a saját udvarház hiánya miatt vette bérbe a bárói birtokot és udvarházat.

9 Gr. Bánffy Ferenc (1784–1813) a kolozsvári Bánffy-palotát építtető gr. Bánffy György (1746–1822) és Palm Jozefa fia volt. A házaspárnak rajta kívül még három fia volt: György (1775–1831), Dénes (1776–1854) és József (1770 k.–1858). Utóbbi birtoklásához köthető a bonchidai kastély nyugati szárnyának romantikus átalakítása és a kastély körüli angolpark kialakítása.

10 Lásd: RÁL Kvár, Bánffy-fond, 620. csomó, 19–21.

11 Lásd: RÁL Kvár, Bánffy-fond, 630. csomó, 519–520.

12 Uo, 510.

13 BICSOK Zoltán–ORBÁN Zsolt: „Isten segedelmével udvaromat megépítettem...” *Történelmi családok kastélyai Erdélyben*. Gutenberg, Csíkszereda, 2012. 111.

14 SZATHMÁRI PAPP Károly (kiadja): *Erdély képekben*. Kvár, 1842.

15 A tanulmány újraközlése: Kelemen Lajos: *A választúti kastély* = Uő: *Művészettörténeti tanulmányok*. 2. Kritérium, Buk., 1982. 236.

16 Lásd a 10. lábjegyzetben. Ugyanakkor az sem kizárt, hogy gr. Bánffy Dénes 1832-től, a korábbi birtokos, br. Bánffy György (1772–1832) halála után birtokolhatta az épületet. Az elhunyt báró ekkor még kiskorú Albert nevű fia (sz. 1818) csak az 1850-es években lett a birtok ura, előtte biztosan gr. Bánffy Dénes lakott az udvarházban. Lásd: Z: *A választúti kastély (Erdélyben)*. Vasárnapi Újság VI(1859). 43. sz. 510. (A továbbiakban VU 1859)

is),¹⁷ így elfogadható, hogy ő építtette a válaszüti, várszerű istállót, valószínűleg az 1830-as években.¹⁸

A válaszüti udvarház épülete az 1848–1849-es forradalomban nagyon megrongálódott, és valamikor 1859 előtt kezdték újjáépíteni vagy kijavítani az új tulajdonos, br. Bánffy Albert (1818–1886) megrendelésére.¹⁹ A báró 1870-ben is javíttatta az udvarházat, amikor Kerekes Márton építész bízta meg különböző feladatokkal, többek között az „*udvarházat kereken megreperálni, roskadozó falakat kivágni és azt újból visszarakni*”.²⁰ Br. Bánffy Albert és Esterházy Ágnes fia, br. Bánffy Ádám ugyanebben az évben vette feleségül Wesselényi Máriát, és ők költöztek be a válaszüti kastélyba.²¹

Br. Bánffy Ádám nevéhez fűződik a kastély legjelentősebb átépítése, ennek során a korábbi épületre emeletet húztak, és kialakították a mai képet is meghatározó eklektikus homlokzatokat. A keleti, parkra néző homlokzat átépítés előtti kinézetét egy régi olajfestmény örökölte meg, amelyet Kelemen Lajos közölt 1926-ban.²² (2. kép) Az ismeretlen időpontban készült festményen magas, tört tetős, földszintes épület rajzolódik ki, melynek középrészében egy háromtengelyes, alacsony emeleti helyiség található. Mivel az emeleten nem volt erkélyajtó, ez alátámasztja az elképzelést, hogy a 19. század eleji leltárakban leírt *altány* valójában egy földszinti terasz lehetett. Az épület középrészében látható sötét rész első pillantásra kocsiáthajtónak tűnhet. Tekintettel azonban arra, hogy ezen a helyen már az 1809-es leltárban is ebédlőpalota volt, amely a későbbi átalakítások során is megtartotta funkcióját, talán egy könnyű szerkezetű filegóriát ábrázolhattak a középrész előtt (bár a felvétel rossz minősége óvatos következtetéseket enged meg csupán). A festményen a homlokzat előtt már látható a park meghatározó eleme, az ívelt körvonalú tó, a japános úszó madárházzal.

Az átépítés jelentősége nem annyira a külsőben, mint inkább a belső terek kialakításában mutatkozik meg, ugyanis a több iparművészeti ágban is jeleskedő báró kiemelkedő gazdagságú berendezést hozott benne létre. A korabeli inventáriumok szegényesen ugyan, de visszaadják a báró 1875 és 1887 között véghezvitt átalakításainak legfontosabb mozzanatait.²³ Először (1875 és 1880 között)²⁴ a földszinti ebédlő faragott mennyezetét készítette el, ezzel párhuzamosan az ebédlő díszes, faragott falburkolatán és a fából készült parkettán meg az ebédlő

17 VU 1859. 510.

18 A metszet 1842-ben készült, előtte már kész kellett legyen az istálló, legkorábban viszont 1827-ben épülhetett. Nem kizárt, hogy a metszet csupán a fantázia szüleménye vagy egy ki nem vitelezett terv alapján készült. Elgondolkodtató, hogy Dénes bátyja, József is ekkoriban alakíttatta át a bonchidai kastély nyugati homlokzatait neogótikus stílusúvá.

19 VU 1859. 510. Báró Bánffy Albert br. Bánffy György (1772–1832, Zaránd vármegyei főispán) fia volt, az 1850-es évektől az udvarház visszakерült a bárói ág tulajdonába.

20 1870. április 2-án kelt költségyszámítás az udvarházon tett reparációkról. (RÁL Kvár, Bánffy-fond, 623. csomó, 482.)

21 H. I.: *Báró Bánffy Ádám (1847–1887)*. Vasárnapi Újság XXXIV(1887). 48. sz. 798. (a továbbiakban VU 1887)

22 Kelemen Lajos: *A válaszüti kastély*. Művészeti Szalon I(1926). 1. sz. 5–8., 8.

23 Felhasznált források: 1886. ápr. 22-én felvett válaszüti hitbizomány leltára, amely folytatódott 1887. szept. 6-án (RÁL Kvár, Bánffy-fond, 622. csomó, 9–32); 1889. május 10., Válaszüti hitbizomány leltára (RÁL Kvár, Bánffy-fond, 622. csomó, 219–298).

24 FORTUNIO: *Br. Bánffy Ádámnál (Kirándulás Válaszútra) (folytatás)*. Magyar Polgár XIV(1880). 94. sz. (április 23.) 1.: Említi, hogy a földszinti terem bevonására készül fadísztmény (=mennyezet)

neoreneszánsz bútorainak faragásán dolgozott, 1878–1879 telén alkotta meg a teremben lévő sarokkemence első változatát.²⁵ Egy következő, jól elkülönülő fázisban, 1885–1886-ban megépültek a kastély emeleti szobái és elkészültek a díszes lépcsőházat magába foglaló előcsarnok faragványai és burkolatai, majd kialakították a csarnok felülvilágítóját. A nagyszabású munkálatok során a helyiségek faburkolatai és az asztalosmunkák teljesen kicserélődtek, sor került a kerti, oszlopos-erkélyes homlokzat kialakítására is. A kastély külső és belső átalakítása 1887-ig, a báró haláláig tarthatott.²⁶ Az építkezésnél egy bizonyos **Horváth Lajos** nevű kolozsvári építész működött közre,²⁷ akinek más alkotásait egyelőre nem ismerjük. Egy fennmaradt összeírásból kiderül, hogy az építési költségek legnagyobb részét (34.227 forintot) az épület díszfa burkolata emésztette fel, a 28 711 forintos kőművesmunkák költségeivel szemben.²⁸

A kastélyt 1887-ben Bánffy Ádám fia, br. Bánffy Albert (1871–1945) vette át, aki később feleségével, Montbach Saroltával a 20. század elején a kastélyparkot bővítette és kialakított néhány manzárdszobát a tetőtérben,²⁹ az útra néző homlokzat elé pedig portikuszt építtetett. Szintén a házaspár alakította át a korábbi, 1850-es években keletkezhett angolkertet tájképi kertté, a budapesti Hein János tervei alapján.³⁰

BÁRÓ BÁNFFY ÁDÁM MUNKÁSSÁGA

A jelenleg is látható és a következőkben bemutatásra kerülő berendezési tárgyak túlnyomórészt Bánffy Ádám alkotásai. Ahhoz, hogy jobban megértsük a válaszüti kastély csodálatos belsőépítészeti kiképzésének és egyes bútordarabok készítésének körülményeit, részletesen be kell mutatnunk alkotójuk, br. Bánffy Ádám életének fontosabb mozzanatait, hiszen csupán ezek ismeretében következtethetünk a művészetről vallott nézeteire is. Az alig negyvenévesen elhunyt báró életéről nagyon kevés információval rendelkezünk, elsősorban barátja, Teleki Sándor jellemzésére és a korabeli sajtócikkekre támaszkodhatunk életrajzának körvonalázásában. Bánffy Ádám a kor érdekes erdélyi arisztokratája lehetett, hiszen az általános gyakorlattal ellentétben nem vállalt politikai vagy diplomáciai szerepet,³¹ a közéletben csupán az erdélyi gazdaság élet szervezésében működött közre, visszavonultan és sokrétű művészi hajlamainak élt válaszüti kastélyában, ahol létrehozta Erdély egyik leglátványosabb kastélybelső-együttesét.

„öt év óta van munkában; az idén be lesz végezve”, illetve „a berendezendő díszterem párkányzatai már készen vannak.”

25 MURÁDIN Jenő: *Egy művészetkedvelő erdélyi főúr br. Bánffy Ádám (1847–1887)* = Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *Álló- és mozgóképek. Vázlat az erdélyi főnemességről*. Korunk, Kvár, 2007. 251.

26 A munkálatok 1887-ben még folyamatban voltak az inventáriumok alapján.

27 „Horváth Lajos kolozsvári úr az építkezésnél mint építész működött.” (RÁL Kvár, Bánffy-fond, 622. csomó, 22.)

28 RÁL Kvár, Bánffy-fond, 622. csomó, 253 v.

29 KELEMEN Lajos: i. m. 238.

30 SISA József: *Kastélyépítészet és kastélykultúra Magyarországon. A historizmus kora*. Vince Kiadó, Bp., 2007. 214.; HEIN János: *Kertművészet*. [Prospektus] Bp. é. n. [1912]. 21.

31 Ennek is köszönhető, hogy nagyon keveset tudunk az életéről.

A kolozsvári Református Kollégiumban 1865-ben elvégzett tanulmányai után Berlinben folytatta az egyetemi tanulmányait, ahol kora szokásainak és elvárásainak megfelelően közgazdaságtant és államtudományokat hallgatott, leginkább azonban a német ipari és gazdasági újdonságok gyakorlati megvalósításai érdekelték.³² Ezen érdeklődésétől indítva beutazta 1867-ben Németországot (Münchenben és Nürnbergben töltött hosszabb időt), majd Párizst látogatta meg. Gazdasági tanulmányai mellett elsősorban a fafaragás művészete foglalkoztatta, ezt műkedvelőként már gyerekkorában is gyakorolta.³³ 1873-ban Karlsbadban megismerkedett a Simon és Baumann brienzi³⁴ műfaragó cég munkásaival, akiktől két hónapon keresztül órákat vett.³⁵ Ily módon elsajátított ismereteit pár évvel később, a választúti kastély fából faragott berendezése elkészítése során kamatoztatta. Bánffy Ádám 1875 táján műtermet rendezett be a kastély emeleti nagytermében, és itt több mint tíz éven keresztül munkálkodott, elkészítve az ebédlő díszes mennyezetét, falburkolatát és bútorait, valamint a lépcsőház fagdagon faragott elemeit és számos dísztárgyat. Korabeli leírásokból ismertek a báró főbb segédei: a német születésű **Leopold Kaffer** asztalos és a drági lovászmesterből műasztalosává avanzsált, írástudatlan **Kimpián Juon** (Mezei János), valamint **Lakatos István** désfalvi fazekasmester.³⁶ A báró azonban saját kezűleg készített rengeteg műtárgyat, továbbá a berendezési tárgyak tervezését is neki tulajdoníthatjuk.

Bánffy Ádám „*állattenyésztés, kertberendezés, palotaépítés, faragás, kályhakészítés s egyéb gazdasági s ipari munkálkodás által igyekezett hasznosan betölteni a falusi magány üres óráit.*”³⁷ – írta róla a *Vasárnapi Újságban* megjelent nekrológ. Más források is megerősítik a báró kettős érdeklődését, egyrészt a művészetek (fafaragás, porcelánfestés, fazekasság stb.), másrészt a mezőgazdasági megvalósítások iránt. Művészeti téren remek porcelánfestőnek tartotta a közvélemény (valóságos „*magyar Palissy*”-nek,³⁸ aki számos dísztárgyat készített különböző stílusokban³⁹), de remek műasztalosnak (az ebédlő famennyezete és bútorainak faragása, az előcsarnok kialakítása), fazekasnak (legfőképpen az ebédlőben elhelyezett díszes, domborművekkel ékes cserépkályha kivitelezését csodálták a kortársak), továbbá kiváló cimbalomjátékosnak is.⁴⁰ Művészeti értékű berendezési tárgyak készítése mellett mintagazdaságot épített ki birtokán és kiemelkedő, újszerű megvalósításai voltak. „*Historikus, elméleti és praktikus gazda, botanikus, geo- (s még legalább hat féle:) logus, méhész, lóidomító, műkertész*”⁴¹ voltában korszerű gazdálkodást folytatott nagybirtokán, ahol leginkább a zöldségtermesztés (idegen ég-

32 VU 1887. 798.

33 M–F: *A párizsi kiállítás magyar tárgyaiból. B. Bánffy Ádám fa-faragványai.* Vasárnapi Újság XXV(1878). 20. sz. 317. (A továbbiakban VU 1878)

34 Brienzi (Svájc) városa világhírű a fafaragás és műfaragás terén, a 19. században elején alapítottak faragó-iskolát.

35 VU 1878. 317.

36 TELEKI Sándor: *Emlékeim.* II. Petőfi Társaság, Bp., é.n. [1879–1880]. 201–204.

37 VU 1887. 798.

38 FORTUNIO: *Br. Bánffy Ádámnál (Kirándulás Válaszútra).* Magyar Polgár XIV(1880). 92. sz. (április 21.) 1.

39 TELEKI Sándor: *i. m.* 196.

40 *Uo.* 192–193.

41 FORTUNIO: *i. m.*

hajlati növények, dinnyetermesztés, olaszországi vetemények)⁴² és az állattenyésztés terén ért el jelentős sikereket, mintaszerű baromfigazdaságot, ménest és méhészetet tartva.⁴³ E megvalósításában kétségkívül segítettek őt a németországi tanulmányútjának tapasztalatai, de környezetében is láthatott pozitív példákat, például a közeli Kendilóna Teleki Miksa gróf által szervezett mintagazdaságát.⁴⁴ Az 1880-as években megépült Szamos-völgyi vasút, melynek töltése a válaszüti kastélykert határán szaladt, jelentős mértékben elősegíthette a mintagazdaság bekapcsolódását az ország gazdasági vérkeringésébe.

Bánffy Ádám gazdaságszervező tevékenysége abban mutatkozott meg, hogy „jól írt czikkeivel”⁴⁵ népszerűsítette azon felfogását, amely szerint az erdélyi táj elsősorban a szarvasmarha-tenyésztésnek kedvez, e célból mozgalmat is indított egy Kolozsváron rendezendő kiállítás megszervezésére. A mozgalom élére állva „az ország közgazdasági állapotait élénk világitásba helyező beszédet tartott, mely széles körben keltett föltűnést”.⁴⁶ Bánffy ismerte és magának vallotta Zichy Jenő (1837–1906), „az ipargróf” eszméit a kiegyezés utáni magyar gazdaság újjászervezéséről, amelyek a népnevelést (ipari iskolák létrehozása) és a különböző iparágak fejlesztését tekintették kiindulási alapnak. Ezek mellett Zichy ismerte fel először a kiállítás-szervezés fontosságát, és ő szervezte meg a székesfehérvári országos kiállítást 1879-ben (amelyen Bánffy Ádám kiállította a zöld mázas, domborműves csempekalnyát).⁴⁷ Zichy szellemében Bánffy nemcsak kiállítást próbált szervezni Kolozsváron, hanem alkotásait bemutatásra küldte a székesfehérvári kiállításra, illetve az 1878-as párizsi világkiállításra (itt egy gazdagon faragott ebédlőszekrényt állított ki, két székkel).⁴⁸ Zichyhez hasonlóan Bánffy is támogatta az iparfejlesztést, amely a hazai, lokális termékek kereskedelmi erejét volt hivatott növelni. Utolsó nyilvános felszólalása is az erdélyi iparfejlesztés érdekében történt, amikor nyílt levelet intézett az *Erdélyrészi Háziipar és Iparfejlesztő Egylethez* (amelynek választmányi tagja volt) a bútorszövetek hímzésénél alkalmazandó magyar stílusról.⁴⁹ A „magyar stílus” keresése és előtérbe helyezése a korszak egyik jellemző gondolata volt, amely szorosan kapcsolódott a népművészet felfedezéséhez. Bánffy támogatta Gyarmathy Zsigáné munkásságát, aki népművészeti motívumokat és tárgyakat gyűjtött,⁵⁰ továbbá hatással lehettek rá Zichy Jenő eszméi is, aki nagy fontosságot tulajdonított a magyarság eredete kutatásának és a 19. század utolsó éveiben több expedíciót is szervezett a Kaukázus és Ázsia kutatására e célból.

Az erdélyi magyarság közművelődését szolgáló, 1885-ben alapított *Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület* (EMKE) támogatásával Bánffy Ádám újra kifejezésre juttatta elkötelezettségét a nemzeti eszmék mellett. Az EMKE az erdélyi magyarság közművelődési és közgazdasági megerősítését tűzte ki céljául, elsősorban kulturális (népkönyvtárak, iskolák, óvodák stb.) és közgazdasági (pl. erdélyi iparszövetkezet tervezett létrehozása) intézményeket

42 MURÁDIN: i. m. 245.

43 FORTUNIO: i. m.

44 MURÁDIN: i. m. 245.

45 VU 1887. 798.

46 VU 1887. 798.

47 MURÁDIN: i. m. 252.

48 VU 1878. 317.

49 VU 1887. 799.

50 MURÁDIN Jenő: i. m. 254.

hozva létre. Bánffy 1000 forinttal támogatta az egyesületet, amely révén és a „közönségnek szóló lelkes levéllel lett az EMKE első mágnás-alapítója”,⁵¹ majd később alelnöke is.

A fenti, apró adatokból kikerekedő kép a kastélyában visszavonultan élő, művészelkű, ugyanakkor élénk gazdasági érdeklődésű arisztokratáról – akinek politikai meggyőződésére utalhat az erdélyi ipar és gazdaság szervezésében kifejtett tevékenysége – hasznos a következőkben bemutatandó alkotások és a választúti kastély berendezésének szerzőjével kapcsolatos véleményünk kialakításában.

A VÁLASZÚTI KASTÉLY BELSŐ TEREI

Az 1889-ben készült összeírás a földszinten tizenegy helyiséget említ.⁵² (3. kép) A bejáróban kanapéból és székekből álló vasbútorok álltak, az előcsarnok a nagyméretű lépcsőházat is magába foglalta. A földszinten a jobb oldali sarokszoba (pipázó szoba) főbb berendezési tárgyai két dívány, hat szék, Trumeau-asztal, felette tükör, Thonet-hintaszék, különböző ló- és sportképek valamint fegyverek voltak, illetve két könyves állvány 400 kötet könyvvel. A női nappali szobában vörös huzatú szalonbútorok kaptak helyet, köztük rengeteg ülőalkalmatosság, mellette az ebédlő helyezkedett el neoreneszánsz berendezésével. A férfi nappali szobában többek között íróasztal, szekreter és három kanapé volt. A bútorok alapján ítélve ez lehetett a báró dolgozószobája, amelynek egyik szegletében egy korabeli újságcikk szerint a könyvtár kapott helyet,⁵³ bár a leltár nem említ könyvtárat. Kelemen Lajos 1920-as években készült leírása csupán megemlíti, hogy az ebédlőből nyílt a könyvtárszoba ajtaja, amely fölött „egy hatalmas, mázas cseréptálcán zöld levelek közt a domborművű csúszómászók egész gyűjteménye helyezkedik el.”⁵⁴ A kevés korabeli felvételen nem kivehető, hogy a terem északi vagy déli ajtajára gondolt-e, de feltehetően az ebédlőtől északra helyezkedett el ez a könyvtár a férfi nappali szobában. E helyiség környezetében feküdt a bal oldali sarokszoba (két ágygal és két éjjeli szekrénnel), a legények szobája (egy ágy, egy szekrény, egy puhafa asztal), a kis férfi mellékszoba (az előzőhöz hasonló bútordarabokkal), a sötétkamra (két puhafa ruhásszekrénnel) és a szám-tartó szobája (két ágygal és négy Thonet-nádszékkal). Ugyanebben az időben az emeleten nyolc helyiséget írtak össze, melyek közül a legfontosabb a nagy nappali szoba (az emeleti központi terem volt, ennek fennmaradtak szép faburkolatai és ajtó- meg ablakkeretei). Az emeleti nagy szalon főbb berendezési tárgyai fényezett juharfa szekrények, diófa bútorok, fényezett juharfából készült antik asztal, egy üveges, fényezett juharfából és gyökérből készült ezüst szekrény (bizonyára ezüstöket tartó szekrény) voltak. Szintén az emeleten kaptak helyet

51 Az EMKE jelentése, harmadik rendes közgyűlés. Aug. XIX–XX. Brassóban. ORMÓS Ferenc, Kvár, 1888. 10.

52 Br. Bánffy Ádám választúti hitbizományi leltára, 1889. (RÁL Kvár, Bánffy-fond, 622. csomó, 241–246.)

53 „Végigfutva a kötetek címeit, föl lehet ismerni tulajdonosukban a sokoldalú művészt, sokoldalú gazdát, a sportsmant, s a szakembereken kívül (többszen beszéltek!) az alapos és magas irodalmi műveltségű férfit. És ezek a könyvek koptatva is vannak, s bár nem széthányva, de oly rendben hevernek, mintha birtokosuk vala mennyit folyton használná.” (FORTUNIO: Br. Bánffy Ádámnál (Kirándulás Válaszútra) (Vége). Magyar Polgár XIV(1880). 96. sz.(április 25.) 1.

54 KELEMEN Lajos: i. m. 239.

a *nevelőnő* és a *szobaleány szobája*, két *sarokszoza* (szintén gazdag „ó-német stílusú” berendezéssel), a *nagy szalontól balra eső szoba* („ó-német modorban” készült ágygal, asztallal, szekrényvel), a *kis vendégszoza* („ó-német stílusú” bútorokkal, többek között kártýázóasztallal) és egy *sarok vendégszoza*.

A kastély térbeosztásáról elmondható, hogy a reprezentatív helyiségek (az előcsarnok, az ebédlő és a nappali szalonok) a földszinten kaptak helyet, legtöbbjüknek neoreneszánsz stílusú berendezése volt, értékes fából készült bútorokkal. A háló- és vendégszobák az emeleten voltak, fölöttük a 20. század elején néhány manzárdszobát építettek ki.⁵⁵ A földszinti reprezentatív helyiségek közül a legfontosabbak az előcsarnok, az ebédlő és a pipázószoba lehettek. Ezekben a mai napig fennmaradt néhány mennyezet, fafaragvány és berendezési tárgy, amelyek Bánffy Ádám kezügýességét és fantáziáját dicsérik.

Az épület *délkeleti* sarkában lévő nagyobb helyiségben sötét diófa falburkolat és elegáns, hullámvonalas lécekkel díszített nyílászárók láthatóak. E termet és a tőle nyugatra eső kisebb helyiséget nagyméretű, sarkain hullámvonalas ajtótok köti össze. A kis termet jelenleg egy, az 1960-as években emelt fal szeli ketté, de ennek ellenére is látható a terem előkelő, stukkós tükröböltozata. A sarokszoza és a kisebb terem nyílászárói megegyeznek, így a két terem egységes térkompozíciót alkotott. Ha bízunk abban, hogy az 1889-es leltár⁵⁶ egymás után következve írja le a helyiségeket, feltételezhetjük, hogy ez a két helyiség lehetett a **pipázószoba** (amelyhez illene a sötét, elegáns faburkolat), és talán a kisebb teremben helyezkedhetett el a fent említett 400 kötetes könyvállomány. Elképzelésünknek némiképp ellentmond, hogy a pipázószoba után a felsorolásban a *női nappali szoba* következik, és e két helyiséget nem lett volna logikus egymás mellé elhelyezni a korban.

AZ ELŐCSARNOK

A kastély középrizalitjában két nagyobb méretű helyiség található, keletre az ebédlő, míg nyugatra a kétszintes **előcsarnok**, amely a lépcsőházat foglalja magába. (4. kép) Gazdag, fából faragott díszítésének köszönhetően ez az épület legértékesebb belső tere. A csarnok padlója díszes csempelapokból áll, a földszinti falakat tölgy- és kőrisfából faragott neoreneszánsz jellegű burkolat borítja. A falburkolat hangsúlyozottabb kiképzésű a két fő ajtónyílás (az ebédlőbe vezető, illetve a vele szemben elhelyezkedő, a nyugati homlokzatról az épületbe vezető ajtók) körül. Itt veretdíszes és gyémántkváderes kazettákkal díszített falburkolat látható, az ajtók fölött széles, fogazatos lezárású párkánnyal, amelyet bonyolult veretdísz és egy állati maszk díszít. A csarnokban nyolc kompozit fejezetes, veretdíszes lábazatú oszlop található, kettő-kettő az említett két fő bejáratot keretezi, a másik négy a lépcső indításában található, ezekre az oszlopokra támaszkodik a csarnok emeleti galériája. Az előcsarnok déli sarkában helyezkedik el a kétszakaszos, bábos korláttal szegélyezett lépcső, amely a szintén bábos mellvédű emeleti galériára vezet. Az emeleti galéria korlátjának alsó részében kartusokba vésett moralizáló feliratok szerepelnek, közöttük ember- és állatfejes maszkok: „VÁNDOR LÉPJ BE NYUGTON, ITT NEM LÉSZ IDEGEN/ HA CSÜNGSZ A CSALÁDON, A

55 Ezt Kelemen Lajos leírása is említi, akárcsak a manzárdszobákat. (Kelemen Lajos: *i. m.* 238.)

56 Br. Bánffy Ádám válaszüti hitbizományi leltára, 1889. RÁL Kvár, Bánffy-fond, 622. csomó, 241–246.

HAZÁN S ISTENEN”, „DOLGOZZ VIDÁM SZÍVVEL/ ÉS ISTEN SEGÍT HIDD EL”, „RENDRE LAKOZUNK ITT, DE KI ELKÖLTÖZÖTT/ JELEN VAN BÁNATUNK, ÉS ÖRÖMÜNK KÖZÖTT”, „ŐSI CSALÁD IFJÚ SARJA, VÉSD SZÍVED-BE FEL,/ HOGY IGAZI NEMES CZÍMET VÍVSZ KI TETTIDDEL” „MÚLTNAK SZENT ÁRNYAI HOGYHA KÖRÜL LENGTEK/ KÖNNYEBB LESZ A JÖVŐ A NEHÉZ JELENNEK”, „A HIT BOLDOGÍT”. Az emeleti galéria érdekes eleme a mesztergerendát tartó két, valószínűleg gipszből készült atlasz-szobor. A csarnok lépcsőház fölötti részét gyémántkváderrel díszített kazettás famennyezet borítja, a központi négyzetes tér fölött pedig neoreneszánsz faragványokkal (veretdíz, gyémántkváderek, rozetták, fogazat és tojássor) telezsúfolt keretes felülvilágító található. Nagyon látványosak a földszinti falburkolatba beépített egyes faragott elemek is, mint például egy kisméretű, de gazdag plasztikai díszű faliszekrény, amelyet egy kariatida és egy herma szegélyez, a két alak széles, fogazatos párkányt tart, amelyet két szárnyas hárpia alakja ékesít. Érdekes a falburkolatba beépített, kecses faragványokkal kiemelt ingaóra-szekrény, illetve a csarnok szegleteiben elhelyezett, gazdag veretdísszel borított ülőpadkák. A helyiség neoreneszánsz jellegű fafaragványait szintén Bánffy Ádám készítette el a segédei közreműködésével.

Az előcsarnok falburkolatába illesztve, díszesen faragott keretbe fogva található még két majolika dombormű is. Az egyik egy erdőben figyelő nyulat ábrázol, a másik egy rókát, szájában az elejtett zsákmánnyal. E két dombormű valószínűleg a báró saját kezű alkotása, amelyet egy korabeli tudósítás is megerősíteni látszik. E tudósítás szerint 1880-ban a báró egy majolika-kályhán dolgozott, amelyet versenydíjul szánt a kolozsvári löversenyekre. A kályhanyílás fölé egy remek dombormű lett volna beillesztve: „*sűrű lombok közt egy neszelő nyúl, ugrásra készen...*”.⁵⁷ A leírásnak teljesen megfelel a nyulas dombormű, így feltételezhetően azonos vele vagy másodpéldánya annak. A csarnok déli oldalának közepén egy faragott kő kandalló van elhelyezve, amelyet egy-egy korinthoszi oszlop szegélyez, az oszlopokon füzérdíszes vasos párkány nyugszik, fölötte pedig a két nagyméretű Bánffy- és Wesselényi-címer látható kifaragva. A kandalló tűztere előtt díszes kovácsoltvas rács áll, amelyet jelenleg egy pannó takar. Egy kevésbé feltűnő fűtőberendezés is található még az előcsarnokban: az északnyugati sarokban, a lépcső alatt elhelyezett zöldmázás kemence. A nagyméretű kemence körül a falat is hasonló kialakítású csempelapokkal burkolták. A kastély fénykorában a lépcsőforduló fölötti falon egy hatméteres, zöld és szürkésfehér tónusú gobelin lógott, amely Ceres istennőt ábrázolta.⁵⁸ Az emeleti galérián népművészeti tárgyak és gyerekjátékok gyűjteménye, falain pompás fegyvergyűjtemény illetve a családtagokat ábrázoló régi festmények voltak kiállítva.⁵⁹

AZ EBÉDLŐ

Az előcsarnok mögött, keletre helyezkedik el a legnagyobb méretű terem, az **ebédlő**. (5. kép) Ez a terem szinte épen őrződött meg, hiszen nemcsak a gazdag fafaragványok, hanem a be-

57 FORTUNIO: *Br. Bánffy Ádámnál (Kirándulás Válaszútra) (folytatás)*. Magyar Polgár XIV(1880). 94. sz. (április 23). 1.

58 KELEMEN Lajos: *i. m.* 237.

59 Uo. 237.

rendezési tárgyak nagy része is fennmaradt, csupán a festményeket, a mozdítható iparművészeti tárgyakat és a csillárt tűntették el „szorgos kezek”. A helyiség már a 19. század elején is ebédlőterem gyanánt szerepelt, s funkcióját a Bánffy Ádám által végzett teljes átalakítás után is megőrizte. A báró alakította ki a tölgy- és kőrisfa kockákból rakott, térhatást keltő parkettát, s mintegy öt évet dolgozott a pompás kazettás famennyezet kifaragásán. A plasztikus faragványokkal díszített súlyos famennyezet a német reneszánsz formavilágát idézi. A mennyezet zárópárkányán 21 darab fagyám látható, amelyek családi címereket tartanak, a címerek között a párkányon Bánffy Ádám őseinek nevei jelennek meg, leszármazási sorrendben. A falakat köröskörül pazar ornamentikájú (oromzatos falfülkék, tojásfrízes párkányok, gyémántmetszésű díszítések stb.), diófából faragott neoreneszánsz burkolat borítja, amelyet szintén a báró készített segédeivel. A három ajtónyílás közül a két mellékajtó faragványai megegyeznek, az ajtónyílást két féloszlop keretezi, melyeknek törzsét nagyméretű oroszlán (?) maszk díszíti. Az oszlopok fölött elhelyezkedő robusztus, fogazatos és gyöngysoros lezárású szemöldökpárkányt növényindák közé bújtatott fantasztikus állat maszkja, továbbá két ifjú maszkja díszíti. Az ebédlőnek az előcsarnokból nyíló főbejárata sokkal díszesebb kiképzést kapott és nagyobb méretű is. A két féloszlop közé fogott ajtószárnyakat gazdagon faragott növényornamentikás kazetták borítják, a féloszlopok törzsait pedig veretdíszek. A szemöldökpárkány két sarkán egy-egy állati maszk látható, közöttük kartusba foglalt felirat: „SALUS INTRANTIBUS/ PAX EXEUNTIBUS”. A párkányzatot tört oromzat zárja le, melynek középpontjában a faragott griffes Bánffy-címer jelenik meg. Az ebédlő architektúráis elemei mellett a báró néhány berendezési tárgyat is elkészített az 1870-es évek második felében.

Az ebédlőben található bútorok közül a legismertebb az a díszes *ebédlőszekrény*, amely a terem délkeleti sarkában található. A szekrény kivívta a kortársak csodálatát, és a hozzá készült két székkal együtt Bánffy Ádám az 1878-as párizsi világkiállításon is kiállította.⁶⁰ A dús plasztikájú, „ó-német” jellegű szekrény két oldalára egy-egy szíren alakját faragták, a szekrény párkányzatait állatfejes maszkok és növényfüzerek díszítik. A középtáblája hiányzik, itt a források szerint egy dombormű volt elhelyezve, amely Salamon király ítéletét ábrázolta.⁶¹ A szekrényhez tartozó két székből csupán egy maradt fenn, kissé megcsonkítva. A széket a szekrényhez hasonló növényi díszek, veretdíszes és tojássoros díszítőelemek is ékesítik, támláját két griff alakja fogja közre. A remekül faragott részletek Bánffy Ádám kezűgyességét és a plasztikus állatalakok és növénymotívumok iránti vonzódását bizonyítják. E bútor-együttest először a budapesti Iparművészeti Múzeumban tekinthette meg rövid ideig a magyar közönség, onnan vitték tovább a párizsi világkiállításra.⁶² A terem északnyugati sarkában van elhelyezve egy háromtengelyes, német reneszánsz mintázatú ebédlőszekrény, egy *kredenc*, amelynek fő díszítőelemei a sarkain elhelyezett griffek és a gazdagon profilozott párkányzatok. E pohárszék a korabeli leírások és archív felvételek alapján porcelán tárgyakkal, kínai és japán stílusú tálakkal, különböző korokból származó értékes ezüstművekkel, kancsókkal, tálaló poharakkal, gyertyatartókkal, a báró különböző technikával készült iparművészeti alkotásaival volt megrakva.⁶³ A korabeli leírások és fényképek alapján megállapítható, hogy az ebédlő dísz

60 VU 1878. 317.

61 VU 1878. 317.; MURÁDIN: *i. m.* 248.

62 MURÁDIN: *i. m.* 248.

63 TELEKI: *i. m.* 194–195.; KELEMEN: *i. m.* 238.

volt még a kolozsvári festő, Melka Vince három nagyméretű festménye, két havasi tájkép vadászjelenettel és egy másolat Rubens Vaddisznóvadászat című képéről.⁶⁴ A berendezés részét képezte egy velencei antik üvegcsillár tizenhat gyertyára, egy ovális diófaasztal tizenkét székkal, valamint a jórészt a báró által készített iparművészeti tárgyak (Palissy-modorú tálak, tányérok, kancsók stb.).⁶⁵

Az ebédlő fő ékessége az a **zöld mázas cserépkályha**, amely a terem délnyugati sarkát foglalja el. (6. kép) A kályha első változata 1878–1879 telén készült el, Bánffy Ádám kiállította az 1879-es székesfehérvári országos kiállításon, ahol nagy feltűnést keltett.⁶⁶ A kiállítás után a báró I. Ferenc Józsefnek ajándékozta a kályhát,⁶⁷ amelyet végül a gödöllői királyi kastély dohányzójában állítottak fel.⁶⁸ A Válaszúton látható másodpéldányt Bánffy Ádám 1880 körül készítette el,⁶⁹ segédje Lakatos István désfalvi fazakasmester volt.

A kályha két baluszter-szerű lábra támaszkodik, a tűztartó előtt két gyümölcsdiszes váza-szerű oszlopocska található, amelyek az övpárkányát tartják. Az övpárkány fölötti kályhatestet domborműves alkotások borítják, s vaskos, gyümölcsfüzérrel díszített párkányzat zárja. A sarokra negyvenöt fokos szögben ráállított kályha három oldala szabadon áll, ezeken az oldallapokon két-két dombormű jelenik meg, az alsó regiszterben egy elnyújtott csatajelenet, fölötté pedig egy történelmi jelenet. A kályha sarkain plasztikusan megmunkált hermák állnak. A kályha körüli falsarkot rozettás csempelapok burkolják, a fal mentén pedig ülőpadka húzódik.

A különleges műalkotás már készülése idején nyilvánosságot kapott, a korabeli sajtó több ízben is foglalkozott a kályha leírásával.⁷⁰ Ezekből a leírásokból, valamint gróf Teleki Sándor 1879–1880-ban kiadott visszaemlékezéseiből⁷¹ megismerhetjük a kályha első változatát, amely a jelenleg Válaszúton lévőől csupán néhány apróbb részletben különbözik. Az első változaton a tűztartó alatt egy griffmadár (a Bánffyak címerállata) hátára támaszkodott a kályha, a kályhatest felső regiszterében található, az etelközi vérszerződést ábrázoló domborműveket pedig cserkoszorús keretbe foglalta készítőjük. A kályha körüli csempézett felületen rózsza és griff motívumok váltakoztak egyes csempéken, ott kaptak helyet Árpád, Lehel, Bethlen Gábor és Wesselényi Ferenc domborműves arcképei is, szintén kerámiából. A kályhát tartó griffmadár, a domborműves jelenetek cserkoszorús kerete és a négy arckép-dombormű már nem jelennek meg a későbbi, választúti példányon.

A kályha domborműves ábrázolásai közül a korabeli leírások egyöntetűen csak a Vérszerződés, illetve az alsó regiszterben húzódó pozsonyi csata jelenetét említették meg. Egyedül Teleki Sándor írta le 1879 körül, hogy készülöben van „egy remek mű, mely Árpádot ábrázolja,

64 RÁL Kvár, Bánffy-fond, 622. csomó, 253.

65 RÁL Kvár, Bánffy-fond, 622. csomó, 242.

66 MURÁDIN: i. m. 252.

67 FORTUNIO: Br. Bánffy Ádámnál (Kirándulás Válaszútra) (folytatás). Magyar Polgár XIV(1880). 94. sz. (április 23.) 1.

68 RIPKA Ferenc: *Gödöllő, a királyi család otthona*. Hornyánszky, Bp., 1896. 34.

69 1880. áprilisában még csak néhány dombormű másolata volt készen a választúti műhelyben. (Lásd: FORTUNIO: i. m.)

70 FORTUNIO: i. m.; Kelet IX(1879). 15. sz. (jan. 19.) 59. (A továbbiakban Kelet 1879)

71 TELEKI Sándor: i. m. 198–199.

amint Zalán követeit fogadja Alpár mezején, a nagy kemence másik közép-betétéül szánva”,⁷² de a későbbi leírások megfeledeztek erről a jelenetről. Az 1889-es válaszüti inventáriumban is csupán azt említik, hogy a kályha oldalain a pozsonyi csata és a Vérszerződés ábrázolásai jelennek meg.⁷³

Az általunk nemrégiben azonosított előképek alapján pontosíthatóak ezek az ábrázolások. Egyértelműen kimutathatóak ugyanis azok az előképek, amelyekre készítésük során támaszkodott, s amelyeket szinte változtatások nélkül vett át.

A kályha két oldalán egy ismétlődő domborműves jelenet látható, amelyet félköríves keretbe szerkesztett a báró. (7. kép) Egyértelműen felismerhető, hogy a Vérszerződést ábrázolja, azonos módon, mint az előképként használt metszet is, amely **Peter Johann Nepomuk Geiger** (1805–1880) bécsi udvari festő alkotása. (6. kép) Először 1843-ban jelent meg Heckenast Gusztáv kiadásában az a sorozat, amely *Magyar- és Erdélyország története rajzolatokban Geiger Péter akadémiai képről; tervezte és magyar és német nyelven magyarázta dr. Wenzel Gusztáv* címmel a magyar történelem legjellemzőbb mozzanatait ábrázolta. E kiadvány számára Geiger 1842-től kezdve összesen 17 képet rajzolt, amelyeket a pozsonyi születésű Ehrenreich Ádám metszett rézbe.⁷⁴ A kiadvány legelső metszete az *Almus, az első herceg választása* címet viseli és megfigyelhető, hogy kompozíciójában teljesen azonos vele a Bánffy Ádám által készített dombormű, amely a vérszerződést ábrázolja. Bánffy átvette a metszet kompozíciós megoldásait, az alakok beállítását, csupán a hátsó mellékalakokat hanyagolta el. A majolika dombormű egyes részletei gyengébb kivitelezésűek, mint a metszet rajzolatán, ez leginkább bizonyos anatómiai hibákban mutatkozik meg. Az előképként felhasznált metszet és a dombormű közötti apró eltérések a ruházatok és a pajzsok mintáján vehetők észre, s Bánffy a saját fantáziájára hagyatkozva színezte ki a jelenetet, amelynek egységes kék háttérrel adott. Teleki Sándor elragadtatva írt erről a domborműről: „[...] vérszerződés a hét vezérrel, bámulatosan szép kivittel, minden részlet benediktinusi szorgalommal, gyönyörűen kidolgozva; a személyek – meglepő szép plastikai csoportozatban – igazán tableaux! – A fegyverek, a ruhák szövete, a legkisebb részletekig, ezer színben, ezer változatban beleégetve.”⁷⁵

A fent említett kiadványt lapozgatva, a második Geiger-metszet szintén ismerősnek tűnik. Az *Árpád birtokába veszi a magyar földet* című metszet (10. kép) domborműbe mintázva köszön vissza a válaszüti kályha harmadik oldallapján. (9. kép) Ez a dombormű megfelel Teleki Sándor említett leírásának,⁷⁶ amely alapján az alkotáson a Zalán követeit fogadó Árpádot láthatjuk, a kép középpontjában, egy magaslaton álló alakot, körülötte állnak a választott új haza földjéből, vizéből és gabonaterméséből „kóstolót” hozó követek. A kép jobb szélén egy nőalak áll. A domborművön a metszet eredeti kompozíciójához tartotta magát a báró, csupán egyszínű kék háttér elé helyezte az alakokat és elhagyott pár mellékalakot, illetve a drapériák-

72 Uo. 200–201.

73 „Az ebédőben egy nagy díszes kályha külső fűtésre rendezve, körülötte kályha falburkolattal, eredeti magyar szín és motívumokkal, három oldalán a pozsonyi csata és a két magyar vezér vér esküjének domborművű képeivel, eredeti majolika [...]” (RÁL Kvár, Bánffy-fond, 622. csomó. 253v.)

74 SZEMZŐ Piroksa: *Peter J. N. Geiger és Heckenast Gusztáv könyvillusztrációjának történetében*. Magyar Könyvszemle LXVI(1942). 3. sz. 269.

75 TELEKI: i. m. 198.

76 Uo. 200–201.

kal díszített hátteret. Bánffy Ádám megváltoztatta az előtérben lévő vázák mintázatát, de az alakok ruházatát a metszethez igazodva próbálta megmintázni. A kompozíció közepén a földön ülő alak mellől a tegezt eltűntette, csak keresztbe fektetett lándzsáját tartotta meg. Ezen a domborművön olyan kevésbé sikerült részleteket figyelhetünk meg, mint a búzakévéket tartó alak (a kévék inkább döglött halakra emlékeztetnek), vagy a metszethez képest sokkal silányabban megformált arcú nőalak.

A kályha oldalain az alsó regiszterben ugyanaz az elnyúló csatajelenet domborműve jelenik meg, amely a leírások szerint a pozsonyi csatát (907, a magyarok nagy győzelme a Keleti Frank Királyság felett) ábrázolja. (11. kép) *A Magyar- és Erdélyország története rajzolatokban* [...] című kiadvány metszeteit tanulmányozva szembetűnik, hogy ezt a csatajelenetet Bánffy Ádám több Geiger-metszetből gyúrta össze, így nem csupán a pozsonyi csatát jelenítette meg rajta. (12. kép) Összesen három metszet alkotja a majolika ábrázolás előképét. A dombormű bal sarkában látható három viaskodó alakot Bánffy a *Sz. Lászlónak párviadala Akus Kún hadfőnökkel 1089* című metszetből emelte át. Ez a könyv kilencedik metszete, amely a kun vezérrel viaskodó Szent László királyt jeleníti meg, de Bánffy nem a történet központi alakjait vette át, hanem csupán a metszet bal sarkában elhelyezett három viaskodó mellékalakot. Geiger harmadik metszete, a *Posonyi csata 907* című, egy mozgalmas csatajelenetet ábrázol, középpontjában egy magyar lovas vezérrel, aki éppen lesújtani készül az öt lándzsával támadó harcosra. A kép bal oldalán egy keresztet tartó, csuhás szerzetes jelenik meg, aki egy átszúrt katonát támogat. A metszet előterét három földön viaskodó alak és egy hátulnézetből ábrázolt, elesett ló tölti ki, a háttérben sok harcoló mellékalak látható. A választúti dombormű balközép részét tölti ki a tényleges pozsonyi csata ábrázolása, amelyet Bánffy átvett Geiger hasonló témájú metszetéről. A metszet középrészéről csupán a központi viaskodók csoportját, a szerzetes és a vele szemben fellépő támadó alakját másolta le, az előtérben a földön fekvő alakok közül pedig csupán egy alakot vett át. A farával a néző felé ábrázolt elesett lovat nem vitte át a domborműre, ahogyan a háttérben lévő harcosokat sem. A domborművön látható alakok a Geiger-metszet alakjaira hasonlítanak, egyedül a lovas magyar vitéz arca sikerült gyengébben. A domborműves csatajelenet teljes jobb oldalát az a csatajelenet tölti ki, amelyet Bánffy a tizenhatodik Geiger-metszetről másolt át, ez a morvamezei csatát ábrázolja a *A' magyarok részvéte a' morvamelletti ütközetben augusztus 26-kán 1278* cím alatt. A morvamezei ütközet volt a magyarok első érintkezése a Habsburg-házzal, amely során Habsburg Rudolf herceg és IV. László csapatai együtt harcoltak II. Ottokár cseh király ellen. A metszet középpontjában a cseh király és IV. László magyar király lovas párviadala látható, az előtérben halott katonák, a háttérben több viaskodó alak, a kép jobb oldalán egy térdre rogyott fekete ló a lovasával. Bánffy ragaszkodott a metszet kompozíciós megoldásához és átvette a felsorolt figurákat, csupán a háttér staffázsalakjait hagyta el. A domborművön megfigyelhető a két különböző csatajelenet (a pozsonyi és a morvamezei ütközet) összeillesztésének vonala, jól elkülönül a két jelenet, Bánffynak tehát nem sikerült észrevehetetlenül áthidalni a két kompozíció közti eltéréseket. Érdekes, hogy minden leírásban úgy szerepel, hogy ez a domborműves csatajelenet csupán a pozsonyi csata ábrázolása, de amint láthattuk, itt többről van szó. Elképzelhető, hogy Bánffy valóban csak a pozsonyi csata jelenetét akarta visszaadni, de Geiger e tárgyú metszete nem bizonyult elégségesnek az elnyúlt képmező kitöltésére. Ha megvizsgáljuk mind a 17 Geiger-metszetet, kiviláglik, hogy csupán a Bánffy által is felhasznált három metszet (3. 9. és 16.) ábrázol csatajeleneteket, így kézenfekvő lehetett a báró számára, hogy a három csataábrázolásból gyúrjon össze egy terjedelmesebb, az egész felületet kitöltő kompozíciót. Mivel a

másik két Geiger-ábrázolás, a Vérszerződés, illetve a magyar föld birtokbavétele (Árpád letelepedése) négyyszögű, kiegyensúlyozott kompozíciójú volt, ezek változtatás nélkül illettek a válaszüti kályha oldallapjának képmezőibe.

Bánffy Ádámról egy kortárs a következőket írta: „*Ritkán másolt. Magának annyi gondolata volt, hogy dúskált benne. Szobáinak díszítése otthon a fantázia nemes és gazdag szülöttjeivel van tele.*”⁷⁷ E jellemzésre rácafolnak a kályha domborműveihez felhasznált (egészen pontosan le-másolt) metszetek, de nem tudhatjuk, hogy mi vezette a bárót erre a másolásra, továbbá miért éppen Geiger metszeteit választotta. Az bizonyos, hogy a *Magyar- és Erdélyország története rajzolatokban...* c. kiadvány ott lapult az arisztokraták és a királyi család könyvespolcain, s annyira népszerű volt, hogy háromszor is újranyomták,⁷⁸ bizonyosan szerepelt tehát Bánffy Ádám könyvtárában is. A magyar közönség nagyon szerette a kiadványban szereplő Geiger-képeket, amelyeken a bécsi festő alapos tanulmányok alapján igyekezett a magyar fegyvereket és viseleteket történeti hűséggel ábrázolni, értékeltek, hogy jó példát mutat a magyar történelmi festészet számára.⁷⁹ Ezek a metszetek később is roppant népszerűek voltak, például a Vérszerződés jelenetével a téma egy alapvető ábrázolástípusát alakította ki. Peter Geiger több más magyar vonatkozású történeti képet is alkotott, mint például a *Mátyás király tudósai és művészei körében* című olajfestményt, vagy az *István megkeresztelése* című freskó-vázlatot.⁸⁰ Az elismert, és a magyarok körében is megbecsült bécsi festő alkotásaiból inspirálódó Bánffy egy olyan „*régi magyar stílusban*”⁸¹ tartott kályhát hozott létre, amely a dicső múltat hirdette.

A nemzeti sajátosságokat viselő kályhát Bánffy Ádám egyenesen I. Ferenc Józsefnek ajándékozta 1879-ben, aki fel is állíttatta a kályhát a gödöllői királyi kastély egyik reprezentatív termében, több más magyaros jellegű műalkotással egyetemben, melyeknek a magyar nemzettel való megbékülését is tükrözni kellett.⁸² Felmerül a kérdés, hogy mi lehetett az ajándékozás célja, illetve, hogy a magyaros tematikájú alkotásba bele kell-e látnunk valamilyen politikai üzenetet vagy utalást? Talán nem egészen alaptalan egyfajta Habsburg-ellenes retorika felismerése ebben a kompozícióban, főleg, ha szemügyre vesszük a kályha első, ajándékkul adott változatára készített négy domborműves arcképet. Bánffy Ádám a magyar történelem nagy alakjai közül Árpádot, Lehel, Bethlen Gábort és Wesselényi Ferencet tartotta ábrázolásra méltónak. Árpád, a honfoglaló magyarok vezére a kályha domborműveinek egyik főszereplője. Lehelről a magyar krónikás hagyomány azt tartja, hogy a vesztes augsburgi csata (955) egyik vezére volt, aki a csata után kürtjével megölte a német császárt.⁸³ Bethlen Gábor fejedelmet külpolitikájában a Habsburg-ellenesség vezérelte. Wesselényi Ferenc pedig egyértelműen a Habsburg-ellenesség szimbóluma, az ő nevével fémjelzett magyar főúri összeesküvés a 17. század közepén a Habsburgok központosító törekvései ellen szerveződött. Látható, hogy a dicső magyar múlt felidézése során Bánffy Habsburg-ellenes mozzanatokot is hangsúlyozott, s ez talán utal saját politikai nézeteire is.

77 VU 1887. 799.

78 SZEMZŐ Piroska: *i. m.* 270.

79 Uo. 270.

80 Uo. 288.

81 TELEKI Sándor: *i. m.* 198.

82 RIPKA Ferenc: *i. m.* 34.

83 A „portré” nyilván nem az augsburgi csatavesztést dicsőíti, hanem Lehel vezér állítólagos hőstettét.

A historizmus szellemében elkészített kályha a választúti kastély egyik legfontosabb dísze, de Bánffy Ádám rendkívüli tehetségét dicsérik a korábban már bemutatott faragványok és bútorok, amelyek a túlsúfolt, vegyes formakincsű német reneszánsz szellemében készültek. Ez az „ó-német” („alt-deutsch”) stílus elsősorban Közép-Európában terjedt el az 1873-as bécsi világkiállítás, illetve az 1876-os müncheni művészeti és műipari kiállítás hatására.⁸⁴ Bánffy Ádám viszonylag korán, 1875-től kezdve készítette el kastélyának gazdag „ó-németes” berendezését, ebben bizonyára szerepe volt annak is, hogy ő már 1873-ban, a brienzi műfaragóktól elsajátíthatta e németes motívumkincset és faragásmódot. Szűk környezetében, az erdélyi arisztokrácia körében nem volt ritka, hogy a kastélytulajdonos egyben fűrő-faragó ember volt, mint például gr. Teleki László Gyula, a kővárhosszúfalusi kastély gazdája, vagy br. Huszár Károly, aki Abafáján készített egy festett, kazettás mennyezetet.⁸⁵ Bánffy szellemiségéhez legközelebb gróf Lázár Jenő (1845–1900) állt, aki meggyesfalvi kastélyának egyik melléképületét saját tervezésű és készítésű neoreneszánsz bútorokkal rendezte be, famennyezetet és falburkolatokat is készítve.⁸⁶ Eleinte porcelánfestéssel foglalkozott, majd mezőgazdasággal, de leghosszabb ideig a műasztalosságot gyakorolta, s élete vége felé már modern stílusú bútorokat is készített.⁸⁷ Élete és alkotásai nagy hasonlóságot mutatnak a Bánffy Ádáméval.

A historizáló választúti kastély a bonchidai mellett a legfontosabb ilyen jellegű épület Kolozsvár környékén, amelynek értékét növeli, hogy az eredeti gazdag berendezés számos eleme is megőrződött. A kastély páratlan abban a tekintetben, hogy gazdája, br. Bánffy Ádám ott-honát összművészeti alkotásként fogta fel, így ő készítette el a berendezés java részét, egyedülállóan impozáns belső tereket hozva létre.

THE INTERIOR DECORATION OF THE BÁNFFY COUNTRY HOUSE FROM RĂSCRUCI FROM THE 19TH CENTURY

Keywords: *baron Ádám Bánffy, building-history, Johann Peter Nepomuk Geiger, Juon Kimpián (Ioan Câmpean), István Lakatos, Leopold Kaffer, works of woodcarving, tile stove with embossments*

The country house from Răscruci (Cluj county) was erected by the Bánffy family and its historical importance is due to its ravishing interior decorations executed by baron Ádám Bánffy (1847–1887) himself. Miraculously, in the building are preserved the carved wood paneling and ceilings of the main hall and the dining room, just like the hand-made furniture from the dining room (made in the 1870's), and a few tile stoves, all of them designed and made by the “handyman” baron and his helpers. The country house had several building phases, but the most important transformation was made by baron Ádám Bánffy in the years between 1875 and 1887. Due to our research in the Bánffy family's archives, based mainly on inventories, the preceding building-phases can be now reconstructed more precisely.

84 SISA József: *i. m.* 80.

85 SISA: *i. m.* 122.; MURÁDIN: *i. m.* 248.

86 MÁRIAFFI Dávid: *Gróf Lázár Jenő (1845–1900)*. Vasárnapi Újság XLVIII(1901). 2. sz. 25. (A továbbiakban VU 1901); SISA József: *i. m.* 122.

87 VU 1901. 25.

Our study presents a short architectural history of the country house, followed by a detailed presentation of baron Ádám Bánffy's biography.

The novelty of the study lies in the presentation of the furniture and tile stoves from the 19th century which are preserved in their original places. Among them, the great stove from the dining room deserved great attention due to its beautiful majolica embossments placed on its sides. We managed to find the models used by the baron for designing the embossments, the prints of a painter from Vienna, Johann Peter Nepomuk Geiger (1805–1880), depicting several Hungarian historical scenes, and we offer a detailed analysis of it.

AMENAJAREA INTERIOARĂ A CASTELULUI BÁNFFY DE LA RĂSCRUCI DIN SECOLUL AL XIX-LEA

Cuvinte-cheie: *baronul Ádám Bánffy, istoricul construcțiilor, Johann Peter Nepomuk Geiger, Juon Kimpián (Ioan Câmpean), István Lakatos, Leopold Kaffer, lucrări de ebenist, sobă de teracotă cu reliefuri*

Valoarea istorică a castelului de la Răscruci (jud. Cluj), construit de familia Bánffy, constă mai ales în amenajarea interioară somptuoasă a acestuia, elementele de mobilier păstrându-se până la zilele noastre. Lambriurile și tavanele casetate din holul central și din sufragerie, mobilierul neorenescentist din sufragerie (confectionat la mijlocul anilor 1870), și sobele de teracotă au fost concepute și executate de proprietarul castelului de odinioară, baronul Ádám Bánffy (1847–1887). Castelul a fost clădit în mai multe etape, cea mai de seamă transformare datând din timpul baronul sus amintit, între anii 1875 și 1887. Literatura de specialitate este foarte lacunară cu privire la situația precedentă acestor transformări, existând chiar și o teorie eronată care susține reamenajarea neogotică a castelului la mijlocul secolului al XIX-lea. Pe baza noilor cercetări de arhivă putem contura mai clar istoricul clădirii. Înainte de descrierea amenajărilor interioare a castelului, am redat și biografia detaliată a baronului Ádám Bánffy.

Scopul lucrării a fost prezentarea și descrierea elementelor de amenajare interioară elaborate de către baronul Bánffy, cu accent deosebit pe soba mare de teracotă din sufragerie, decorată cu frumoase reliefuri care redau scene din istoria poporului maghiar. O contribuție inedită importantă a cercetărilor de față o constituie identificarea modelelor acestor reliefuri, preluate meticuloasă de Bánffy: gravuri ale lui Johann Peter Nepomuk Geiger (1805–1880), un pictor și gravor vienez la modă în vremea baronului.

KÉPJEGYZÉK / LIST OF ILLUSTRATIONS / LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. Földszinti alaprajz, a 19. századi térbeosztás rekonstrukciója. (Alaprajz: *Erdélyi kastélyok* – felmérési dokumentáció. Erdélyi Múzeum-Egyesület Műszaki-Tudományos Szakosztály Építő-Szerelő Csoportja és Utilitas Kft., 1994. In: Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ, Budapest, Tervtár) / Ground floor plan, reconstitution of the room's functions in the 19th Century (plan: *Erdélyi kastélyok* – documentation by Transylvanian Museum Society and Utilitas Ltd., 1994. In: Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ, Budapest, Archive of plans) / Plan parter, reconstituirea compartimentării din secolul al 19-lea (plan: *Erdélyi kastélyok* – documentație de relevee, realizate de Societatea Muzeului Ardelean și Utilitas srl., 1994. In: Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ, Budapest, Arhiva de proiecte)

2. A keleti homlokzat az átépítés előtt (KELEMEN Lajos: *A választói kastély*. Művészeti Szalon I(1926). 1. sz. 8.) / Eastern façade before the transformations (KELEMEN Lajos: *A választói kastély*. Mű-

vészeti Szalon I(1926). nr. 1., 8.) / Fațada estică înainte de transformări (KELEMEN Lajos: *A választúti kastély*. Művészeti Szalon I(1926). nr. 1., 8.)

3. Földszinti alaprajz, helyiségek lehetséges elosztása az 1880-as években. (Alaprajz: *Erdélyi kastélyok* – felmérési dokumentáció. Erdélyi Múzeum-Egyesület Műszaki-Tudományos Szakosztály Építő-Szerelő Csoportja és Utilitas Kft., 1994. In: Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ, Budapest, Tervtár) / Ground floor plan, reconstitution of the room's functions in the 1880's (plan: *Erdélyi kastélyok* – documentation by Transylvanian Museum Society and Utilitas Ltd., 1994. In: Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ, Budapest, Archive of plans) / Plan parter, compartimentarea din anii 1880. Plan: *Erdélyi kastélyok* (Castele din Transilvania) – documentație de relevee, realizate de Societatea Muzeului Ardelean și Utilitas srl., 1994. In: Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ, Budapesta, Arhiva de planuri)

4. Előcsarnok, archív felvétel (20. század eleje). *Szalon Újság* VIII(1903). 15. sz. 5. / Entrance hall, photograph from the beginning of the 20th Century. In: *Szalon Újság* VIII(1903). 15., nr. 5. / Holul de intrare, fotografie arhivă (inceputul secolului 20.). In: *Szalon Újság* VIII(1903). 15., nr. 5.

5. Ebédlő, archív felvétel (20. század eleje). *Szalon Újság* VIII(1903). 15. sz. 6. / Dining room, photograph from the beginning of the 20th Century. In: *Szalon Újság* VIII(1903). 15., nr. 6. / Sala de mese, fotografie arhivă (inceputul secolului 20.). In: *Szalon Újság* VIII(1903). 15., nr. 6.

6. A zöldmázás, domborműves kályha (2012) / Tile stove with green glaze (2012) / Soba de teracotă cu smalt verde (2012)

7. A Vérszerződés jelenete, majolika dombormű / Scene of the Blood oath, majolica embossment / Scena Pactului de sânge, relief de majolică

8. Peter J. N. GEIGER: *Almus, az első herceg' választása*, rézmetszet (1843) / Peter J. N. GEIGER: *Almus, az első herceg' választása* (Election of Álmos, the first prince) copperplate (1843) / Peter J. N. GEIGER: *Almus, az első herceg' választása* (Alegerea primului principe, Álmos), gravură (1843)

9. Árpád birtokba veszi a magyar földet, majolika dombormű / Árpád gets in possession the Hungarian land, majolica embossment / Árpád ia în posesie pământul unguresc, relief de majolică

10. Peter J. N. GEIGER: *Árpád birtokába veszi a' magyar földet*, rézmetszet (1843) / Peter J. N. GEIGER: *Árpád birtokába veszi a' magyar földet* (Árpád gets in possession the Hungarian land) copperplate (1843) / Peter J. N. GEIGER: *Árpád birtokába veszi a' magyar földet* (Árpád ia în posesie pământul unguresc), gravură (1843)

11. A „pozsonyi” csata jelenete, majolika dombormű / The battle of Bratislava, majolica embossment / Scena bătăliei de la Bratislava, relief de majolică

12. Peter J. N. GEIGER három rézmetszetének kombinációja, balról jobbra: *Sz. Lászlónak párviadala Akus Kún hadfőnökkel 1089, Posonyi csata 907 és A' magyarok' részvéte a' morvamelletti ütközetben augusztus 26-kán 1278.* (1843) / Combination of three engravings of Peter J. N. GEIGER, (1843), from the left to the right: *Sz. Lászlónak párviadala Akus Kún hadfőnökkel 1089*, (Duel between saint Ladislaus and the Cuman captain, Akus, 1089) *Posonyi csata 907* (The battle of Bratislava, 907) and *A' magyarok' részvéte a' morvamelletti ütközetben augusztus 26-kán 1278* (Participation of Hungarians in the battle of Marchfeld at 26 of august, 1278) / Combinația a trei gravuri ai lui Peter J. N. GEIGER, (1843), de la stânga spre dreapta: *Sz. Lászlónak párviadala Akus Kún hadfőnökkel 1089*, (Duelul sfântului Ladislau cu căpetenia cumană, Akus, 1089) *Posonyi csata 907* (Bătălia de la Bratislava, 907) și *A' magyarok' részvéte a' morvamelletti ütközetben augusztus 26-kán 1278* (Participarea maghiarilor în bătălia de la Marchfeld din 26 august, 1278)

BORDÁS BEÁTA

1

2

5

6

7

8

9

10

11

12